

Veen in Lommel : een landschappelijke, historische en naamkundige benadering

0. Inleiding

In 2006 schreef de Vlaamse Landmaatschappij, in overleg met Erfgoed Lommel, een archeologische en paleoecologische onderzoeksoopdracht uit in het kader van het landinrichtingsproject «Grote Netegebied». Wetenschappers van de Gentse universiteit onderzochten twee veenprofielen, respectievelijk in het zuiden van Eksel en op het gehucht Kattenbos in Lommel, met het oog op de reconstructie van het landschap en van de veranderingen in het holoceen. Een aanvullende geoarcheologische en historische studie in de vallei van de Molse Nete op Lommel-Kattenbos verschaftte ook meer inzicht in de ontwikkeling in deze vallei.

In deze bijdrage⁽¹⁾ ga ik slechts in geringe mate in op paleoecologische, archeologische of bodemkundige aspecten in verband met veen. Ik wil veen en de winning ervan in Lommel plaatsen in een landschappelijk, historisch en in het bijzonder een naamkundig kader.

1. Het Lommelse landschap omstreeks 1800

In het verleden strekte zich een enorm hoogveengebied uit vanaf het noordwesten van Frankrijk tot in Denemarken. Drie gebieden in Vlaanderen maakten er deel van uit : de kuststreek, het gebied bij de monding van de Schelde en het noordwesten

⁽¹⁾ Dit artikel is gebaseerd op een lezing gehouden op het congres «Veen als waardevol archief», dat plaatsvond in Lommel op 3 mei 2008. Het congres, dat georganiseerd werd door de universiteit van Gent, de Vlaamse Landmaatschappij en Erfgoed Lommel, bracht een aantal Vlaamse en Nederlandse experts samen die verschillende aspecten belichtten van het huidige onderzoek naar veen als historisch bodemarchief voor de reconstructie van milieu en landschap.

van de Antwerpse Kempen. In Nederland zette deze laatste zone zich verder in het westen van Noord-Brabant. Hout werd met de toenemende bevolking vanaf de 12de-13de eeuw een schaars goed, wat leidde tot de exploitatie van het hoogveen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. Bekend zijn de turfvaarten waarlangs het veen vanuit Noord-Brabant naar Vlaamse steden zoals Brugge, Gent en Antwerpen gevoerd werd ⁽²⁾. Een ander belangrijk veengebied in oostelijk Noord-Brabant was de Grote Peel.

Het centraal gelegen Hoog Lommel met de plaggendekbodems
omgeven door heide en moerassen (ca. 1786, De Brou).

⁽²⁾ K. LEENDERS, Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, pp. 137-237.

In Lommel, zoals in de rest van de Limburgse Kempen, troffen we vooral laagveen aan. In de bosarme Kempen was veen of een nog caloriearmere brandstof eeuwenlang de belangrijkste warmtebron wegens het tekort aan hakhout of «schaarhout». In 1794 bedroeg de oppervlakte bos in Lommel slechts 202 lopense of ongeveer 35 ha (100 lopense is 16,5 ha), wat nog niet 1 procent van de totale oppervlakte uitmaakte ⁽³⁾.

De oudste sporen van veen vinden we in Lommel terug in de omgeving van de Blokwaters. Tijdens een warmere periode op het einde van de laatste ijstijd (ongeveer 14000 tot 13000 jaar geleden) ontstond op de hoge en droge duinruggen van de Maatheide een bodem, Usselobodem genaamd, en in de vochtige laagte vormde zich veen. De periode waarin de bodem- en veenvorming gebeurde, wordt de Alleröd-periode genoemd ⁽⁴⁾.

De oudste geschreven bronnen die ons over de lokale aanwezigheid van veen inlichten, zijn plaatsnamen. Het woord *veen* komt in Kempense bronnen slechts zelden voor, maar het hieraan verwante *ven* verschijnt des te meer : in Lommel 29 maal als waternaam en daarnaast als benaming van inmiddels ontstaan cultuurland (*Dodeven*, *Enneven*,...) of naar in de buurt ervan ontstane gehuchten (o.m. *Stevensvennen* en *Vreskensvennen*).

Beschrijvingen van moerassen of venige gebieden duiken in de bronnen hier en daar met flarden op. Zo zien inwoners van het Lommelse gehucht Kattenbos in 1553 de plaats *Rode Bron* als «... eenen anderen sprinckput oft Rodenborn, aldaer een cuijl uitgeveecht, derpende (druppende) daer vuijt lichthouwt (vergaan dennenhout) wesende een moeras van swerdt water» ⁽⁵⁾. In dezelfde periode bevestigt een inwoner van Overpelt «dat die van peelt

⁽³⁾ C. VAN BREUGEL, Beschreeve Staat van de Meijerije, p. 247. Loope (loopsaet, lopense) is een Noord-Brabantse landmaat; 1 loope = 50 roeden (STALLAERT, Glossarium, dl. 2, p. 175). Een loope bedraagt dus 16, 5 a.

⁽⁴⁾ Alleröd is gelegen in Denemarken op het eiland Seeland (F. GEERTS, Een ondergrondse schatkamer, p. 7).

⁽⁵⁾ Memorieboek van Anton vanden Steen (einde 15de-begin 16de eeuw), Gemeentearchief Overpelt, nr. 2; J. MOLEMANS, Memorieboek Vandensteen, p. 187.

denne(n)hout ofte liechthouwt inden seluen hinnenput gehaelt hebben»⁽⁶⁾.

Over het vroegere landschap in Lommel vangen we meer echo's op tegen het einde van de 18de eeuw. In die periode ontstond een nieuw literair genre, namelijk het reisverhaal⁽⁷⁾. Omstreeks 1778 maakt de Zwitserse geoloog Jean-André Deluc (1727-1817) een reis door Holland en doet hij o.m. de Kempen aan. Hierover bericht hij in een in 1778-1779 gepubliceerd reisverslag in briefvorm '*Lettres physiques et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme*'. In de geest van J.J. Rousseau, die de mens in zijn natuurlijke staat een goed wezen vond, schrijft hij met veel vertedering over de plaatselijke bewoners. Na zijn verblijf in Poppel en Hoge Mierde bezoekt hij de abdij van Postel. De aanblik van deze rijke oase in de barre heide stemt hem euforisch. Over het landschap tussen Postel en Lommel bericht hij met minder geestdrift: «... *Au sortir de l'enceinte cultivée de Postel j'ai traversé ces vastes Bruyères que je découvrís hier au soir de la galerie du moulin à vent. Elles s'étendent horizontalement à une très grande distance; sans que rien s'élève sur leur surface...*»⁽⁸⁾. De weidsheid en de eenzaamheid van de heide tussen Postel en Lommel moeten op hem een onthutsende indruk nagelaten hebben. Na zijn tocht door Lommel, dat hij «*un joli Bourg*» noemt, zet hij zijn reis voort in de richting van Hechtel. Daar treft hem dezelfde uitgestrektheid met aan de einder een duinenrij (Hoeverbergen op de grens van Lommel en Overpelt?): «... *Au sortir de Loemel, voyant de loin l'horizon borné par des dunes... c'était encore une bruyère, dans laquelle nous avons marché deux heures...*»⁽⁹⁾.

Twintig jaar later bezoekt de Hollandse dominee Stephanus Hanewinkel, deze regio. In zijn 'Reize door de Majorij', een boek dat hij in 1799 en 1800 in twee delen in Amsterdam anoniem liet uitgeven, bericht hij over Lommel: «... *het uiterste*

⁽⁶⁾ Overpelt: Gemeentearchief, nr. 3. Lemietschyinge, 109r.

⁽⁷⁾ Bekende voorbeelden van reisverhalen uit die tijd (ook in briefvorm) zijn '*Lettres persanes*' van de Franse rechtsgeleerde Montesquieu (1689-1755) en '*A sentimental journey through France and Italy*' van de Engelse schrijver Sterne (1719-1768).

⁽⁸⁾ J.A. DELUC, *Lettres physiques...*, p. 87.

⁽⁹⁾ Id., p. 88.

Dorp der Majorij, aan de grenzen van luikerland, liggende rondöm in zeer groote en wijduitgestrekte heien, omtrent tien uren van 's Bosch...»⁽¹⁰⁾. Toen hij in 1798 van Bergeijk op weg was naar Lommel, nam hij een gids mee, omdat men «*op deezen eenzamen weg ligtlijk kan verdwalen*». En hij gaat voort «... *Zoodra wij buiten Berg-eik op de heide kwamen, zagen wij den tooren van Lommel vlak voor ons; hij scheen mij toe zeer digtbij te weezen, doch mijn leidsman berichte mij dat ik meer dan twee uren zou moeten wandelen eer ik dit Dorp kon bereiken...*».

In 1808 publiceerde een andere Noord-Brabander, Willem Ackersdijck (1760-1843), zijn 'Korte Beschrijving van het dorp Loemel en deszelfs omtrek'. Hij heeft het over «... *de schrale gronden, waar vooral rog wordt geteeld, ook boekweit, haver, even of ligte haver, aardappelen en spurrie; doch de hooi- en weilanden zijn er gering, eenige laager gelegen streeken leveren dezelve vooral op, waar men ook veen-gronden tot turfmaaking geschikt vindt...*»⁽¹¹⁾. Ten slotte heeft het A. Brock in zijn beschrijving van de Bossche meierij uit 1825 over een merkwaardig fenomeen in Lommel: «... *Men graaft op eenige plaatzen, in en by Lommel, zeer goeden turf, en men vind in het veen of moeras, waaruit dezen turf gestooken of gebaggerd word, somtyds geheele boomen ... en welke boomen wanneer zy in de schaduwe en langzaam gedroogd, dan zoo zwart als ebbenhout en byna zoo hart als yzer zyn...*»⁽¹²⁾.

Iedereen die deze toenmalige zuidelijke uitloper van de vroegere Bossche meierij verkende, moet onder de indruk gekomen zijn van de uitgestrektheid van de zogenaamde «inculte» gronden en het beperkte aandeel van het cultuurland. De topografische kaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel en de kaart van Capitaine⁽¹³⁾ spreken op dat vlak boekdelen. Het zogenaamde Hoog Lommel vormde de uitloper van het Kempens

⁽¹⁰⁾ S. HANEWINKEL, Reize door de Majorij, II, p. 38.

⁽¹¹⁾ W. ACKERSDIJCK, Korte beschrijving..., p. 25.

⁽¹²⁾ A.C. BROCK, De stad en meierij van 's Hertogenbosch..., p. 234.

⁽¹³⁾ Topografische kaart (manuscriptkaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel (ca. 1786). Archives Nationales, Paris, N. II, Deux Nèthes 5, kaart 6. Catalogue 4802. Een exemplaar berust ook in het Brusselsche Rijksarchief. L. CAPITAIN: Kaart van Lommel en het zuidelijke deel van Noord-Brabant. Kaart 14: Hammont (sic).

Plateau. Van het zuidoosten naar het noordwesten waren de oude buurtschappen omgeven met een duinengordel. Deze middeleeuwse kernen met hun plaggendekgronden vormden een eerder schrale oase tussen duinen en heide. Nochtans was de economische waarde van deze droge of natte heidegronden bijzonder groot. De heide was de basis van de toenmalige potstalcultuur in de landbouw. Deze agrarische techniek zou eeuwenlang een haal- en brengproces op gang brengen waarbij heidezoden (plaggen) en heidekruid naar de stal gevoerd werden om daarna als bemesting op het akkerland te komen. De leider van een zavel of gehucht, de zavelmeester, zag erop toe dat enkel op die plaatsen in de heide geplagd werd waar het zand niet zou verstuiven.

De veengebieden lagen in Lommel aan de periferie van het uitgestrekte dorp. Vanuit het centrale Hoog-Lommel daalt het reliëf immers in westelijke, zuidelijke en noordelijke richting naar natte randgebieden met venige bodems.

<i>Jaar</i>	<i>1846</i>	<i>1866</i>	<i>1895</i>	<i>1910</i>	<i>1925</i>	<i>1973</i>
%	71,36	55,91	44,85	39,10	33,60	9,00

De geleidelijke verdwijning van de heide in de loop van de 19de en de 20ste eeuw

2. Veen : de belangrijkste twistappel tussen Lommel en zijn buurdorpen

2.1. GRENSVORMING LEIDDE TOT CONFLICTEN

Het grote economische belang van de heide voor de landbouw leidde in Lommel, zoals elders in de Kempen, tot langdurige conflicten met de buurgemeenten. De onduidelijke grensafbakening, waarbij Lommel en zijn buurdorpen het slechts over enkele grenspunten eens waren, zorgde tot in de 19de eeuw voor meningsverschillen. We beperken ons tot de belangrijkste conflicthaard, die ontstond na de ontmanteling van het moederdomein Bergeijk in het zuiden van de latere Meierij van Den Bosch. Het vermoedelijk tot dit uitgestrekte domein

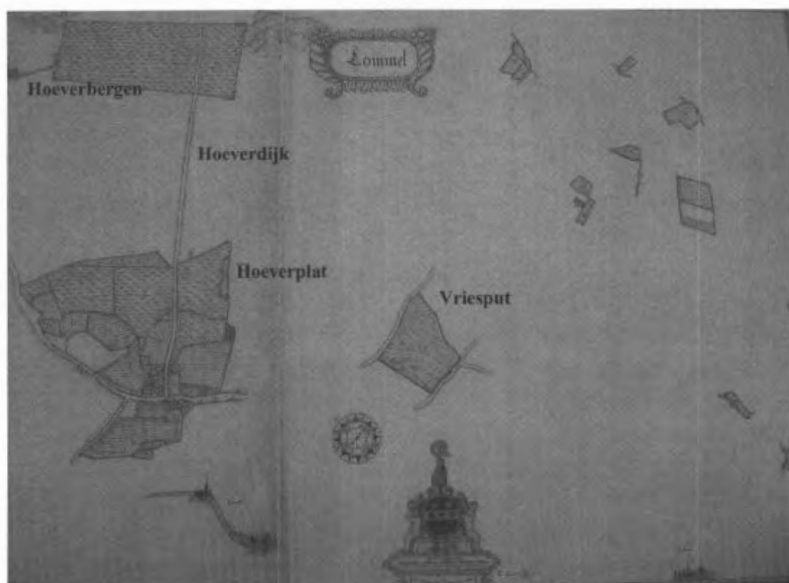
behorende Lommel werd een volwaardig hertogdorp met eigen gemeentegrond, waarvan in 1331 door hertog Jan III de grenzen vastgelegd werden. Wat het noordelijke deel ervan betreft, bleef echter Bergeijk gebruiksrechten uitoefenen. In het oosten, naar Pelt en Eksel, lag een uitgestrekt heidegebied met slechts een paar vage grensaanduidingen. De kiemen voor Lommelse conflicten met de buurdorpen waren hiermee gelegd.

2.2. BRABANT TEGEN LOON
OF LOMMEL CONTRA PELT
MET DE VRIESPUT ALS INZET

Dit meningsverschil had meer dan een lokale betekenis, omdat niet alleen dorpen tegenover elkaar stonden, maar ook twee verschillende mogendheden : het Brabantse Lommel en Pelt, dat aanvankelijk een dorp in het graafschap Loon was, maar dat na de inlijving van Loon bij het prinsbisdom Luik in 1366 hiervan deel uitmaakte. In de volksmond vangen we trouwens tot vandaag de dag nog echo's op van de vroegere onenigheid ⁽¹⁴⁾. De heide- en moerasgronden van Vriesput, die in 1298 in het bezit van de abdij van Averbode gekomen waren en door hertog Jan II in bescherming genomen werden ⁽¹⁵⁾, vormden de belangrijkste twistappel. Op de in het grensgebied gelegen Vriesput maakten immers beide dorpen aanspraak.

⁽¹⁴⁾ Denken we aan Lommelse uitdrukkingen als : «Tis ne Luikse, veegtem» (geef hem een rammeling) en «Zelfs de wind deugt nog niet» (m.a.w. de koude, schrale oostenwind die vanuit Pelt komt aanwaaien).

⁽¹⁵⁾ AV, I, O. nr. 548.

De goederen van de twee Lommelse abdijhoeven van Averbode omstreeks 1650
(C. Lowis)

Pelt en Lommel hielden er een verschillende interpretatie van de grensafbakening van hun dorpen op na. Bij de uitgifte van de gemene gronden van Lommel en Bergeijk in 1331 werd de oostgrens van Lommel, die tegelijkertijd de grens van het hertogdom Brabant en het graafschap Loon vormde, als volgt vastgelegd: «... *vander stede Rietkolke* (aan de overgang van de Eindergatloop achter het huidige gehucht Barrier) *totte(n) pael geheyte(n) op gene(n) herentere(n) stock ende van dier stede totte(n) pael geheyte(n) op ghene(n) rodenborne* (de Rode Bron in het uiterste zuidoosten)⁽¹⁶⁾. De strubbelingen begonnen blijkbaar na de verdwijning van de grenspaal *Herenterenstok*, die, volgens een latere Peltse getuige, «*nu door lanckheyt des tyts verrot*»⁽¹⁷⁾ is, Volgens de Lommelaren lag de grens bij de Peltse Laaksvoort achter het Holven of Plat, m.a.w. bij een waterover-

⁽¹⁶⁾ ARA KA 5020, 85r. *Herentee* is een benaming in Brabant en Limburg voor de haagbeuk (*carpinus betulus*).

⁽¹⁷⁾ Lemiet schijdinge, 4v.

gang over de Holvense Beek. Volgens de Peltenaren bij de Lommelse Laaksvoort aan de Grote Hoef, m.a.w. bij het bruggetje van de Hoeverdijk over de (huidige) Eindergatloop. Tussen beide waterlopen lag dus destijds een uitgestrekt en desolaat nomansland, waarop beide partijen hun rechten wilden doen gelden.

Het conflict over het gebruik van Vriesput begon na de uitgifte en de afbakening van de Lommelse gemeint in 1331. Mijns inziens moet de onenigheid gezien worden tegen een demografische en politieke achtergrond: een toename van de bevolking, de verzwakte positie van het graafschap Loon en de Brabantse drang naar machtsuitbreiding in oostelijke richting. Ook een toenemend gebrek aan voldoende brandstof kan een rol gespeeld hebben. De inwoners van Overpelt staken turf in hun dorp in het gemeentelijke moeras van het Holven (ongeveer 18 ha) en in de Gorten⁽¹⁸⁾. De verleiding moet voor hen zeer groot geweest zijn om zich in de relatief nabije Vriesput (119 ha!) te gaan bevoorraden. Deze Vriesput lag in vogelvlucht ongeveer vijf kilometer van het Peltse gehucht Lindel en ongeveer op dezelfde afstand van de Lommelse abdijhoeven van Averbode (Grote en Kleine Hoef), die dit veen- en heidegebied van de Brabantse hertog verworven hadden. Ook R. Knaepen komt in zijn studie over de Voogdij Mol-Balen-Dessel tot dezelfde vaststelling. Voor de 16de eeuw was er voldoende veen aanwezig in de nabijheid van elke Molse buurtschap. Na 1600 zijn de inwoners van de Voogdij echter genoodzaakt hun brandstof van veel verder te halen, nl. uit de Molse Maat, wat gemakkelijk tot spanningen kon leiden⁽¹⁹⁾.

Twee lijvige proces-bundels, respectievelijk uit de 15de en de 16de eeuw⁽²⁰⁾, illustreren de felheid waarmee Lommel en Pelt om deze venige heidegronden streden. Interessant hierbij zijn de

⁽¹⁸⁾ J. MOLEMANS: Toponymie van Overpelt, p. 121 en p. 161.

⁽¹⁹⁾ R. KNAEPEN, Mol, Baelen, Desschel (1559-1795), p. 370.

⁽²⁰⁾ Dank aan archivaris H. Janssens van de abdij van Averbode, die de eerste bundel vorig jaar op het spoor kwam (AV, I, niet-geregistreerde processen, 8 juli 1426). De tweede bundel is de 'Lemiet schijdinge tusschen Overpelt en Lommel' (anno 1553, Gemeentearchief Overpelt, nr. 3).

verklaringen van de getuigen die beide dorpen voor hun zaak lieten opdraven.

De eerste, pas vorig jaar ontdekte en niet-geïnventariseerde bundel dateert uit de periode 1426-1429. Hij is hoofdzakelijk in het Latijn opgesteld en telt niet minder dan 395 folio's. De bundel bevat het proces dat door Petrus de Palude, ambtenaar van de officiaal, gevoerd werd. De officiaal was een rechter die optrad namens het bisdom Luik, want de kerkelijke goederen van Averbode behoorden tot de Luikse bisschoppelijke jurisdictie. Het proces werd aangespannen tegen 17 inwoners van het gehucht Lindel in Overpelt («*in prochia de peelt in loco dicto lyndel*»). Niet alleen dreigde er voor hen een boete, maar zelfs de excommunicatie wegens de ontvreemding van goederen van kerkelijke personen, in casu de monniken van Averbode. De aanklacht? Ze hadden zelf of met behulp van hun knechten in de heide en moerassen van Vriesput («*morum seu paludes dicte Vriespuyt*») turf voor brandstof weggereden en heide gemaaid om hierover zelf te beschikken en dit ten nadele van de kloosterlingen van Averbode⁽²¹⁾.

Daarna kwamen de schepenen van Pelt (Overpelt) aan het woord⁽²²⁾. Hun verklaringen dateren – eigenaardig genoeg – van 10 april 1415. Het geschil moet dus sinds lange tijd aangesleept hebben. Ze wezen erop dat zij hun oud-schepenen altijd de grenspalen tussen Brabant en Loon hadden horen vermelden en dat men deze «... *plach te rimen ende te vertheren*...» (naar voren te brengen). Volgens hun oude zegslieden lag één ervan «... *te luttel lumel onder die linde op enen steen die men hiet des greuen steen van loon*...»⁽²³⁾. Met deze *Gravensteen* bedoelden ze een grenssteen aan de linde(n) bij het Postelshoefke op het gehucht Lutlommel, m.a.w. wel zeer westelijk en diep op Lommels (Brabants) territorium. Andere Peltenaren zetten deze boude bewering kracht bij. Toen destijds de hertog van Gelderland de dorpen «*in die meyerie*» platbrandde, vluchtten immers de Lommelaren over deze paalsteen in het Land van Loon om zich zo in

⁽²¹⁾ AV, I, P. 1r.

⁽²²⁾ AV, I, P. 35v.

⁽²³⁾ AV, I, P. 39r.

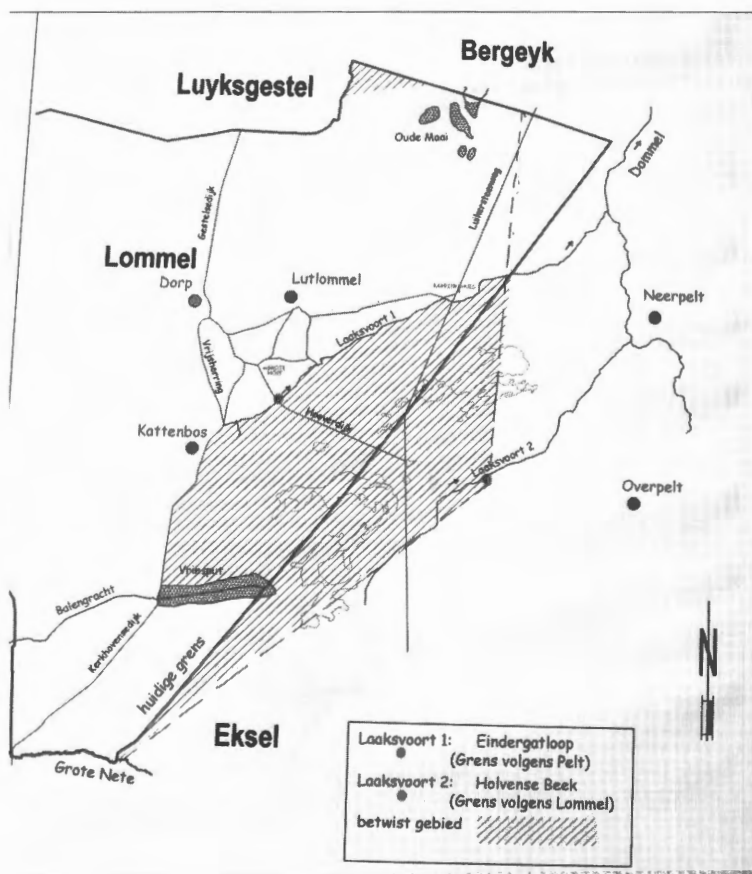
veiligheid te brengen, Bovendien verzekerden ze « ... dat die kue, seysen ende torfbijl tuschen peelt ende lumel onder een plaghen teghane »⁽²⁴⁾, m.a.w. Pelt en Lommel hoedden gezamenlijk hun vee, maaiden hei en staken turf.

Na de inbreng van inwoners van Hechtel, Eksel, Balen, Kaulille en Kleine-Brogel getuigden 16 Lommelaren. Een van hen, Gijbel Nellen, verzekerde dat de heide en de moerassen van Vriesput gelegen waren binnen de grenzen van Brabant en geenszins in Loon : « ... sunt situate infra limites et methas ducatus brabantie et numine infra limites seu metas comitatus lossensis... »⁽²⁵⁾. Pittig detail. Zelfs hij als Lommelaar was destijds in de Vriesput niet welkom. De schaapherder van de Lommelse abdijhoeven joeg hem en andere Lommelse herders uit het gebied⁽²⁶⁾.

⁽²⁴⁾ AV, I, P, 37r.

⁽²⁵⁾ AV, I, P, 90r.

⁽²⁶⁾ AV, I, P, 90r-91v.

De grens van Lommel met Pelt en Eksel.
 Het gearceerde deel was betwist gebied.
 De kaarsrechte lijn is de huidige grens.

Tot zover dit proces, dat weliswaar geen einde maakte aan het geschil. Integendeel. In 1469 stelde Karel de Stoute in Lommel «*twe goede redelike ende besceydene mannen*» aan om uit de Vijftig Bunder, een ander heidegebied van Averbode in Lommel, en uit de Vriesput vreemdelingen te weren⁽²⁷⁾. Blijkbaar hadden de hertog en de abt het op een akkoord gegooid. Het in het vol-

⁽²⁷⁾ AV. O. 2481.

gende jaar gesloten « *Verdrach der weyden* » bepaalde namelijk dat Lommelaren in de bovengenoemde plaatsen wel hun vee mochten drijven! Als tegenprestatie zouden gemeentelijke schutters bij Peltse inbreuken optreden en de belangen van Averbode verdedigen ⁽²⁸⁾.

Uit 1553 duikt een tweede belangrijke, zij het iets minder lijvige proces-bundel op. Deze bevat het relaas van 78 bejaarde getuigen. Het zijn verklaringen van Loonse personen die in het grensgebied turf gestoken of heide gemaaid hadden. Een aantal andere Loonse getuigen hadden het beroep van vrachtvoerder uitgeoefend. Ze legden hun verklaringen, die uiteraard in de kaart van Pelt en Eksel speelden, af tussen 1553 en 1555 ⁽²⁹⁾. Een aantal van hen beweerde dat zowel de Grote Vriesput als de Kleine Vriesput altijd in het bezit van Pelt geweest was (*met seclusie van die van Loemel*) ⁽³⁰⁾. We beperken ons tot het getuigenis van een zekere Henrick Lumbarts, 48 jaar oud, woonachtig in Balen :

« ... Seet dat hy in synen jonghen tyden hier tot peelt gewoonst heeft tot hij 22 of 23 jaere alt was ende van hier geweest is omtrent 27 jaere ende dat alhier wonende heeft dickwils selver torff gehaelt int groot vriesvenne die welcke ende syn alders selver gesteken hadden ende den selven thuys warts gevuert sonder toesegghen van iemants ende seet meer dat hy ghemeynelyken den torff altyt haelden vuyten voorseyden groten vriesvenne ter zyden waerts van Loemel varende aldaer vuyt ende inne loss ende vry... ».

Dezelfde getuige maakte zich bovendien zorgen over het gebrek aan brandstof in de toekomst : *« ... Seet noch dat hy syne alders oock heeft hore segghen ende claghen dattet voorscreven vriesvenne wel plochte meer dan noch zoo groot te syne ende van by hen ende heuren vooralders zoo zeere were uytgesteken dat zy bedochten dats hun kinderen noch gebreck soudén hebben ... »* ⁽³¹⁾.

Pelt deed er in die periode alles aan om zijn eisen kracht bij te zetten en getroostte zich zware financiële offers om zijn advocaten te betalen door de verkoop van gemeentegronen. Zo ver-

⁽²⁸⁾ ARA KA 5074, 10r.

⁽²⁹⁾ O. 3 Lemiet schijdinge tussehen Overpelt en Lommel, 1553-1555.

⁽³⁰⁾ Id., 53 r.

⁽³¹⁾ Id., 12v-13r.

meldt getuige Jan Coppens in 1553 dat «... sy metten gelde comende van dier ghemeynten hadden het proces teghen den vorseyden abt veruolcht...»⁽³²⁾. Dit leidde in de volgende decennia niet tot het gewenste succes, want de Peltse Laaksvoort bleef de grens. Na nieuwe grensincidenten in 1680⁽³³⁾ kwamen de twee partijen in 1685 tot een akkoord, dat nu voor Lommel nadelig uitviel. Pelt zou mogen torven in de Grote Vriesput, Lommel in de Kleine Vriesput. In 1686 werd een nieuwe grenslijn of «scheidsgracht» getrokken, die veel meer naar het westen liep. De vroegere «opgeworpen gracht deur Lommel gemaakt», die als grenslijn meer oostelijk liep, verloor haar betekenis⁽³⁴⁾. De nieuwe grenslijn zou grosso modo de huidige oostelijke grens van Lommel met Pelt en Eksel vormen na de definitieve beëindiging van het geschil in 1827⁽³⁵⁾.

3. Veen in Lommelse bronnen

3.1. VEN-VEEN

Een *ven* in het Kempense landschap is een 'natuurlijke laagte, een kom in de heide', meer bepaald een 'plas' of 'poel'. Het kan een natuurlijke plas zijn, ontstaan door de lokale uitwaaiing van dekzanden met de vorming van een terreininzinking waarbij het water op een ondoordringbare laag van ijzeroer bleef staan. Daarnaast kan een ven ook kunstmatig gevormd worden door het steken van leem of turf. *Veen* daarentegen verwijst naar de aardlaag of grondsoort die uit de bodem gehaald werd, meer bepaald uit een uitgeveende laagte⁽³⁶⁾. Anderzijds duidt *veen* op het ecologische systeem waarin organisch materiaal in zuurstof-arme bodems sneller gevormd wordt dan het afgebroken wordt.

⁽³²⁾ Id., 99v.

⁽³³⁾ LuC 2993, 123r.

⁽³⁴⁾ De voor Lommel gunstige grenslijn vinden we op de 17de-eeuwse kaart in de atlas van de abdijgoederen van Sint-Truiden met hierop de bezittingen van de abdij in Eksel (HST 271).

⁽³⁵⁾ Notariaat Van Breugel, 1826, minuut 96. Aan de nieuwe, definitieve grens herinnert de straatnaam «Lommelse Gracht».

⁽³⁶⁾ Voor de etymologie, betekenisevolatie en spreiding van ven/veen zie W. VAN OSTA, Veen, ven en Peel, in : Naamkunde, p. 40.

Taalkundig hebben *ven* en *veen* dezelfde oorsprong. *Veen* heeft zich ontwikkeld uit nominatief en accusatief van Germaans **fani* (> *feni*); *ven* ontstond uit de verbogen vorm Germaans **fanja* (> *fennie*)⁽³⁷⁾ en leeft voort in Frans *fagne* 'hoogveen' en *fange* 'slijkerig'⁽³⁸⁾. *Veen* en *ven* (moeras) werden vanaf de middeleeuwen grosso modo in de zuidelijke Nederlanden als *ven* aangeduid, in de noordelijke als *veen*.

Onoordeelkundig afgraven door de lokale bevolking leidde o.m. in de Kempen tot zandverstuiving en het ontstaan van (nog meer) heide, zodat men *ven* ging interpreteren als 'heideplas'⁽³⁹⁾. Door latere ontginning of spontane wijziging van het landschap kreeg *ven* in Lommel een complementaire of verschillende betekenisinhoud in verband met :

oorspronkelijke begroeiing : *Rusven*

winning van brandstof : *Moerven*

wasplaats voor schapen : *Schaapsven*

rootplas voor vlas : *Rootven*

heraanleg als viswifer : *Visven*

evolutie tot grasland : *in quodam prato dicto tvenne*, 1446, BP 1216, 113

evolutie tot akkerland : *de hereditate dicta venacker*, 1521, BR 145, 140r.

3.2. BRAND

In de geschreven Kempense bronnen is *brand* de algemene benaming voor het organisch materiaal dat na droging brandbaar was. Cf. de pachtbrief van Averbode : «... een grote quanteyt van moeras ende heyden... daer den hoevener (pachter) is halen(de) zyn ruschen ende torven voer eensdeels (gedeeltelijk) sijnen brant» (1611, AV, I, Lias 70).

⁽³⁷⁾ Id, p. 40.

⁽³⁸⁾ Een laaggelegen, drassige plaats heet in de Lommelse volksmond ook «weekte».

⁽³⁹⁾ K. LEENDERS, Verdwenen venen, pp. 51-52; W. Van Osta, o.c., p. 56.

3.3. MOER (*klot*) – TURF (*schelturf*)
– FLAG (*flag*)

De twee meer specifieke, in lokale bronnen voorkomende woorden zijn *moer* en *turf*; de te ontginnen gebieden heten respectievelijk *moerveld* en *turfveld*. Beide hebben in Lommel en omstreken een verschillende betekenis.

Moer (Germaans **mora*) betekent 'veen, slijk' en duidt ook op de brandstof ontstaan door de opeenhoping van afgestorven plantenresten. We treffen *moer* aan in laagten met een veensubstraat. *Moer* kreeg zo ook de betekenis van 'terrein voor turfuitbating' en werd een tegenhanger van *goor*. In het dialect is *moer* nog de benaming van 'mossen en andere planten op de bodem van een ven'. *Moeren* betekent in de volksmond 'met een stok het water in een ven of plas troebel maken'. De caloriewaarde van *moer* is veel groter dan die van turf. In de plaatselijke tongval komt echter vooral *klot* voor, verwant met Middelnederlands *clute*, Nederlands *kluit*, hier met de specifieke betekenis van 'turflomp'.

Turf (*heiturf*, *dunne turf*), elders in de Kempen o.m. ook *heischab*, *schabturf*, *schadde* wordt niet uit de grond gehaald. De aard van de grondstof is minder duidelijk, omdat ze niet uit louter veen bestaat. Het is de bovenste humuslaag met heidekruid, m.a.w. de zode van veenachtige heidegrond⁽⁴⁰⁾. Het is een dunne laag van 5 tot 8 cm die afgegraven of «afgeschild» wordt. Daarom treffen we als 19de-eeuwse benaming in Lommelse notariële akten *schelturf* of *brandaarde* aan. Geregeld wijzen deze bronnen op het verbod de *schelturf* dieper dan 4 duim uit te steken⁽⁴¹⁾. *Schelturf* komt ook voor in het Noord-Brabantse Asten en Mierlo⁽⁴²⁾. Cromptvoets twijfelt voor *schelturf* aan een verband met Duits *Schilf* 'riet, bies'. Er is m.i. eerder een verband met *schil* (*schel*) 'bepaalde laag' zoals in Lommels en Noord-Brabants (Bergeijks) *zandschel* 'harde laag zand tussen andere geologische

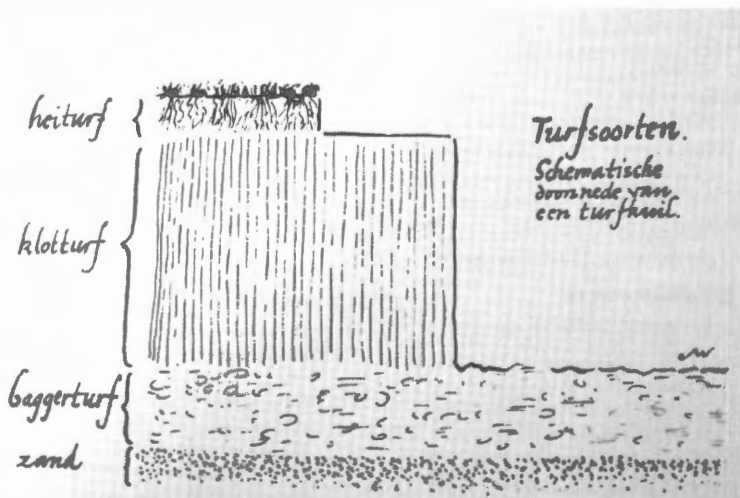
⁽⁴⁰⁾ H. CROMPVOETS, *Veenderijterminologie*, p. 169; J. GOOSSENAERTS, *De taal van het landbouwbedrijf*, p. 769.

⁽⁴¹⁾ Zie o.m. Van Breugel, 1816, minuut 73 en Van Breugel, 1820, minuten 38 en 58.

⁽⁴²⁾ H. CROMPVOETS, o.c. p. 63.

formaties' of 'zandlaag die na het uitturven aan de oppervlakte komt' (43).

In de Lommelse volksmond komt echter niet *turf* maar *flag* voor. *Flaggen* of *plaggen* zijn dunne zoden met heidekruid die in stukken met een vlaghak (vlagzeis) afgestoken werden (44).

Schets van een venige bodem (J. Weyns. Openluchtmuseum Bokrijk)

Blijkbaar leverde de Lommelse bodem op verscheidene plaatsen onvoldoende volwaardig veen op. De hierboven geciteerde Deluc wijst trouwens tijdens zijn verblijf in Lommel op het noodzakelijk gebruik van die minderwaardige brandstof: «... rien ne s'élève sur leur surface que les morceaux de gazon qu'on a coupé ça et là, pour le transporter auprès des lieux cultivés. On brûle cette croute, parce qu'on a point de tourbe...» (45). De «flaggen» werden tot in de 20ste eeuw rond het haardvuur gezet terwijl in

(43) K. LEENDERS, o.c., p. 51.

(44) Cf. *Mnl. plagge*: 1) *lap*, *lomp*, meer bepaaldelijk een *lap* van een bepaalde stof. 2) *heide-plag*, een langwerpige vierkante lap van de oppervlakte van een heideveld afgestoken. *Plak* 'vierkantig, driekantig doek' (L. SCHUERMANS, p. 485); in Noord-Brabant *plak* 'een zekere uitgestrektheid (land)' (A.P. DE BONT, p. 494); *heyplaggen* off *sogenaamde heyturf* (K. LEENDERS, o.c., p. 54). Over het steken van brandzoden, *heyturven*, *sjabberten* en *heirissen* zie J. BURNY, *Bijdrage tot de historische ecologie...*, pp. 27-33.

(45) J. DELUC: o.c. p. 87.

de haard enkele klompen klot lagen, zoals een bejaarde informante vorig jaar meedeelde ⁽⁴⁶⁾.

Deze «*morceaux de gazon*» waren echter ook de heideplaggen die gekapt en naar de stal gevoerd werden om daarna als dierlijk mest op het akkerland uitgestrooid te worden. Op deze plaggen-dekbodems liggen in Lommel en elders in de Kempen de oudste bouwlanden.

3.4. SPRIET EN PRIT(S)

Spriet (bruinkool, ligniet) is het restant van verveende bomen, die als bruine brokken aarde naar boven gehaald werden. De brandstof werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gestoken, niet in Lommel, maar in «*sprietkuilen*» van het naburige Mol, waar de brandstof met een kraan uit de grond geschraapt werd. *Spriet* gaat niet terug op Duits *Sprit* 'benzine' (Latijn *spiritus*) of *Spritze* 'brandstof, maar is m.i. een verbastering van het in de 18de eeuw al bekende *prips*. Deze werd onder meer gewonnen in het naburige Balen (Gerheide) in de zogenaamde *Pritskuilen*. Een inwoner van deze gemeente omschreef in 1754 *prips* als «*wezend een zeker soort van brandstof*⁽⁴⁷⁾. Vgl. ook *priet* : «*soort van torf*» (Kempisch) ⁽⁴⁸⁾. De Bergeijkse schoolmeester Panken heeft het in een van zijn dagboeken van omstreeks 1900 over *prut* : «*... Toen het graven van het Kempens kanaal onder Lommel plaats had, stieten de arbeiders op vele plaatsen, omstreeks 1844, voornamelijk aan de oostzijde van het dorp op zeeren harden grond, eene soort van veen en met andere voorwerpen vermengd. Men noemt deze thans harde aarde welke eene zeer goede brandstof verschaft te Lommel prut. In zeer vele oorden van dit dorp vindt men dit zogenaamde prut. Ook talrijke boomen uit vorige eeuwen...*» ⁽⁴⁹⁾. Vgl. ook Fries *prot* 'dikke brij' en prutten 'uitbaggeren', Nederlands *prut* 'koffiedik' en *prutoog* 'oog dat aan de buitenkant dicht is ten gevolge van etter'» ⁽⁵⁰⁾.

⁽⁴⁶⁾ Voor het volledige interview zie Te Lomelle op die Campine I (2009), p. 34.

⁽⁴⁷⁾ R. KNAEPEN : o.c., pp. 372-373.

⁽⁴⁸⁾ L. SCHUERMANS, p. 508.

⁽⁴⁹⁾ P.N. Panken : Handschrift «*Ontdekte Oudheden*», p. 34.

⁽⁵⁰⁾ H. CROMPVOETS, o.c., p. 218; WNT XII, 4647.

3.5. VURT-TUS

Als naamkundige fossielen komen ten slotte nog *vurt* en *tus* voor. Het waren oorspronkelijk soortnamen die een min of meer venig terrein aanduiden. Ze leven nu enkel voort als plaatsnamen (zie 4.8 en 4.11).

3.6. TERREINWOORDEN : KWACHT-TURFHORST

Kwacht

In het gebied van de Kerkhovensse Maai lagen talrijke *kwachten*⁽⁵¹⁾, moerassige kuilen met daarrond een begroeiing van gagel, wilgenhout en bunt, maar niet van heide. Het terreinwoord *kwacht* komt hoofdzakelijk in de Antwerpse Kempen voor⁽⁵²⁾.

Turfhorst

Horst heeft in de Limburgse en Noord-Brabantse Kempen niet de betekenis van 'nest van een roofvogel' of 'kreupelhout', maar betekent gewestelijk 'hoogte, eventueel met laag gewas begroeid (vooral in plaatsnamen)'⁽⁵³⁾. Cf. ook *hurst* 1. 'elevation; 2. undergrowth, i.e. a thicket of secondary growth on an elevated area'⁽⁵⁴⁾. Een *turfhorst* is in het noorden van de Limburgse Kempen 'een ietwat hoger gelegen plaats in een turfwinningengebied waar de turfblokken opgestapeld werden om te drogen'. Vgl. «... dat den verhuerder sal connen ende mogen torven op den horst van het hoxenter brouck ende daer op leggen den torf ende dat den huerman niet en sal mogen hoeden met syn besten op den horst

⁽⁵¹⁾ *Kwacht* is een woord dat uit de Antwerpse Kempen naar het Lommelse Kerkhoven overwaaid. Het is verwant met Nederlands *kwakken*, *kwakkelen*, Mnl. *queken* 'met kracht heen en weer gooien', Engels *to quake* 'schokken, trillen, beven'. In de Kempen zijn *kwachten* moerassige plaatsen die, met gras begroeid, op vaste grond gelijken, maar waar men inzinkt als men erover loopt (Antw. Id., p. 731).

⁽⁵²⁾ *Kwacht* is in Geel een verspreid toponiem (o.m. *Goorkwachten*, dat nog naar de moeras-sige bodem verwijst (K. COOLS, Toponymie van Geel, p. 418).

⁽⁵³⁾ J. DE VRIES- F. DE TOLLENAERE, Etymologisch Woordenboek, 24ste druk (2005), p. 165.

⁽⁵⁴⁾ T. L. MARKEY, The Place-Name Element *-hurst* (*-horst*), in : Naamkunde 1972, p. 33.

so lange die torven daer op sullen staen...» en «...*dat uytgesleypte hout daer op dien horst oft berghsken ...*»⁽⁵⁵⁾

Andere samenstellingen met *horst* zijn Noord-Brabants *heihorst* 'stuk hoge heigrond'; *heihorst* 'hooggelegen veengrond'⁽⁵⁶⁾ en Lommels *zandhorst* 'harde, niet door de wind geërodeerde zandlaag en daardoor een hoger gelegen heuveltje vormend'. Cf. ook nog *Gelderhorsten*, destijds een hoger gelegen heidegebied in Lommel⁽⁵⁷⁾ en de *Zwarte Horst* in Bergeijk (Noord-Brabant).

4. Veen in de toponymie

4.1. DE BELANGRIJKSTE VEENGEBIEDEN IN LOMMEL EN HUN NAAMGEVING

Met behulp van de bodemkaart en de kadastrale legger⁽⁵⁸⁾ uit het midden van de 19de eeuw kunnen we de veengebieden in Lommel lokaliseren. Op het centrale Hoog Lommel bevinden zich de plaggenbodems die het resultaat zijn van een eeuwenlang haal- en brengproces van heidekruid en mest, respectievelijk van de heide en naar de akkers. Rond dit centrale gebied liggen droge zanden en landduinen (o.m. Hezerbergen, Hoeverberg, Kattenbosserbergen en Wijerkense Bergen). Aan de randen vinden we ten slotte vochtige bodems (zandleem, klei) en venige depressiegebieden.

De kadastrale legger van het midden van de 19 eeuw (Kad. 208) geeft niet alleen de aard van de percelen, maar ook de eigenaar. Op basis van deze gegevens stellen we vast dat vanaf de late middeleeuwen tot op het einde van de 19de eeuw elke oude Lommelse buurtschap niet alleen over eigen heidegronden, maar ook over een eigen turfwinningsgebied beschikte. De Bra-

⁽⁵⁵⁾ V. MENNEN, Toponymie van Eksel, p. 104 en p. 201.

⁽⁵⁶⁾ A. DE BONT, Dialekt van Kempenland, p. 228 en H. Cromptoets, Veenderijterminologie, p. 182.

⁽⁵⁷⁾ Cf. *op ghelders horst*, 1346 (V. MENNEN, Toponymie van de Vrijheid Lommel, p. 220).

⁽⁵⁸⁾ Bodemkaarten van het hele grondgebied: 32 W (Lommel), 32 E (Overpelt), 19 E (Neerpelt), 31 E (Mol), 47 W (Leopoldsburg) kunnen geraadpleegd worden in het Lommelse Archief- en Documentatiecentrum «De Barrier». Oorspronkelijke aanwijzende tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (1844). Dienst van het Kadaster (Hasselt).

bantse hertogen gaven in Lommel de gemeint uit vanaf de eerste helft van de 14de eeuw, maar de privatisering van gemeente-gronden nam vooral toe vanaf het midden van de 15de eeuw, zoals blijkt uit de grafiek van de uitgifte van de Maai, Riemaat en Gelderhorst.

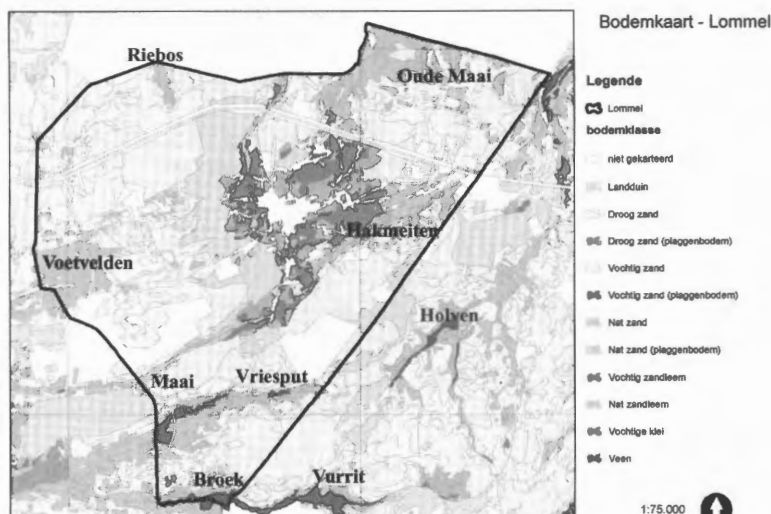
In onderstaande indeling maken we geen onderscheid tussen de gebieden waar volwaardig veen stoken werd en andere delen waar het een minderwaardige brandstof (heidezoden) betrof :

Gehuchten

Abdijhoeven (Averbode)
Heuvel
Lutlommel
Einde-Karrestraat
Dorp-Adelberg
Kattenbos
Lommel (verspreid)

Ontginningsgebieden

Vriesput, Hoevermaai, Hoeverplat
Oude Maai, Groene Maai
Hakmeiten, Klein Plat
Karrestraterplat
Voetvelden
Broek, Rusven, Maai
Gemeentemaai, Kaat (Kerkhoven),
Blokwaters en Riebos.

De belangrijkste gebieden in Lommel, Overpelt en Eksel
waar klot gestoken of plaggen gehakt werden

4.2. DE NAMEN VAN DE VEENGRONDEN

4.2.1. *Lommel*

De gemeentenaam zelf (*lumele*, 1227, AV, I, O 106) verwijst naar de vroegere aanwezigheid van moerasgronden, die in de loop der eeuwen drooggelegd werden. *Lommel* is een natuurnaam met als tweede lid *lo* 'loofbosje' (eventueel 'op hogere zandgrond', waarbij aan het zogenaamde centrale Hoog Lommel gedacht kan worden). Het eerste lid is Mnl. *loeme* 'gat in het ijs' ⁽⁵⁹⁾, te verbinden met Engels *lum* 'a pool' ⁽⁶⁰⁾, vandaar 'bos(je) bij moerassig gebied'. Betekenisverwant zijn *Lummen* (Limburg) en *Lumley* (in het noordoosten van Engeland, bij New-castle) met dezelfde etymologie 'leah by the pools' ⁽⁶¹⁾.

De vraag aan welk gebied de naam *Lommel* oorspronkelijk gegeven werd, zal uiteraard onopgelost blijven. Vanuit een onbekende plek werd de naamkundige actieradius vergroot zoals dit voor nederzettingenamen in het algemeen het geval geweest is.

4.2.2. *Maai-ma(a)t(en)*

Maai, IE **mē*, Grieks *ámētos* 'het maaien', Oe. *mæd* 'het afge-maaide hooi', Ohd. *mato* (*scrēch*), 'sprinkhaan'; Mnl. *made* (MW IV, 943-944); *maeyland* 'pratum' naast *maeyen*, *maeden* 'metere' (Kiliaan, 298), Engels *aftermath* 'nagras' en *meadow*, *Maai* wordt algemeen geïnterpreteerd als 'land waarvan het gras gemaaid wordt, grasland, hooiland', in tegenstelling tot de graasgronden voor het loslopende vee. Als microtoponiem zeer verspreid in Vlaanderen en Nederland. Vgl. ook de nederzettingenamen *Meetkerke* (West-Vlaanderen): 1041 *Matkerke*, 1193 *Metkerke*; *Meeuwen* (Limburg): 1146 *Mewa* ⁽⁶²⁾ en *Made* (Noord-Brabant: 1321 die *Made* ⁽⁶³⁾.

⁽⁵⁹⁾ MW IV, 708.

⁽⁶⁰⁾ E. EK WALL, The concise Oxford dictionary of English-place-names, p. 292.

⁽⁶¹⁾ Id.

⁽⁶²⁾ M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, p. 678.

⁽⁶³⁾ G. VAN BERKEL-K. SAMPLONIUS, Nederlandse Plaatsnamen, pp. 283-284.

Als verwijzing naar hooiland komt het bestanddeel in Lommel voor in *toemaat* 'nagras'. Als toponiem duiden *maai/maat* echter niet op grasland, maar treffen we plaatselijk enkel *mei* aan: *Mei*, *Meidriesen*, *Peltersmei*⁽⁶⁴⁾. *Mei* is jonger dan *maai/maat* en is afgeleid van de verbaaltam van *meien* 'maaïen'.

Het terreinwoord *maai* duikt voor Lommel voor het eerst op in een hertogelijk cijsboek van 1380⁽⁶⁵⁾. Terwijl elders *maai*-toponiemen in verband gebracht worden met hooiland, heeft in Lommel en omgeving *maai* (*maat*) een andere betekenisinhoud⁽⁶⁶⁾. De Lommelse *maai* hebben namelijk op een andere terreingesteldheid betrekking. *Maai* duidt op (vochtige) heidegrond waar heidekruid en buntgras gemaaid werden voor de potstalcultuur⁽⁶⁷⁾. Vroeger werden op de heide bepaalde stukken met aardhopen afgezet. Binnen deze stukken mocht de heide gemaaid worden. Tegelijkertijd werd in de Lommelse *maai*-gebieden veen ontgonnen. In deze landschappelijke en agrarische context moet ook de betekenisomschrijving bij Kiliaan gezien worden: *maede* (saxicum) 'coenum, lutum'⁽⁶⁸⁾. In Lommelse bronnen wordt *maai* dan ook altijd met venige gebieden in verband gebracht. Vgl. *een sille en vyfftig roeyen moerlants gelegen opde maye* (1628, ARA, Rek. 50876, 25r); *een maey of moervelt geleegeen inde maeij* (1771, HP, 32, 217r).

4.2.2.1. De Maai (huidige gehucht Kerkhoven)

Deze vormde eeuwenlang een uitgestrekt heide- en moerasgebied ten zuiden van Kattenbos en Gelderhorsten. Het veenpakket is er vrij dik (meer dan 1 m). Een systeem van gegraven waterloopjes of grachten zorgde vanaf de middeleeuwen voor de ontwatering van het gebied dat destijds zeer moeilijk toegankelijk geweest moet zijn. De belangrijkste draineringsgracht is de

⁽⁶⁴⁾ V. MENNEN, Toponymie van de Vrijheid Lommel, pp. 616-617, 716.

⁽⁶⁵⁾ *de maden* (Lat.) (ARA Rek. 45040, 52v).

⁽⁶⁶⁾ R. Rentenaar verwijst in zijn artikel over made-toponiemen in West-Nederland (Naamkunde 4, 1972, p. 308) wel naar de voorkeur van made-namen voor oude veenontginningen in Zuid-Holland, maar maakt geen melding van heidebegroeiing.

⁽⁶⁷⁾ Cf. de Lommelse uitdrukking: «Hij kan eten gelijk nen heimaaiers» voor iemand met een flinke eetlust.

⁽⁶⁸⁾ KILIAAN, p. 297.

Hoofdgracht of *Balengracht* (*vander graft*, 1380, ARA Rek. 45040, 52v; *aen balen graft*, 1497, id. 45048, 342v). Het meestal rechtlijnige tracé herinnert aan het kunstmatige karakter van deze afwateringsgracht.

Grote complexen :

Het gebied bestond destijds uit 3 grote delen :

Gemeentemaai	18 ha 23 a 50 ca	gemeente en particulier
Hoevermaai	20 ha 60 a 30 ca	abdij van Averbode
Overmaai	16 ha 11 a	particulier.

Kleinere gebieden :

Daarnaast lagen er in het gebied nog talloze andere moerascomplexen die in tientallen perceeltjes opgedeeld waren. De belangrijkste benoemingsfactor is een verwijzing naar de *dijk* of *dam*, een smal pad dat enkel met een kruiwagen bereden kon worden om het veen af te voeren.

Aan de Drift

In de maye *aende drift*, 1739, HP, 29, 116v; *Aen de drift*, 1844, Kad.

Percelen gelegen bij een vroegere drijfweg voor vee. Vgl. ook Duits *Trift* 'breiter Weg zur Weide' ⁽⁶⁹⁾; 3 ha 93 a 60 ca.

Aan Gaffeldam

in de mayen ontrent den dam genaamt *den gaeffel dam*, 1749, HG 9, 180r; *Aen gaffeldam*, 1844, Kad.

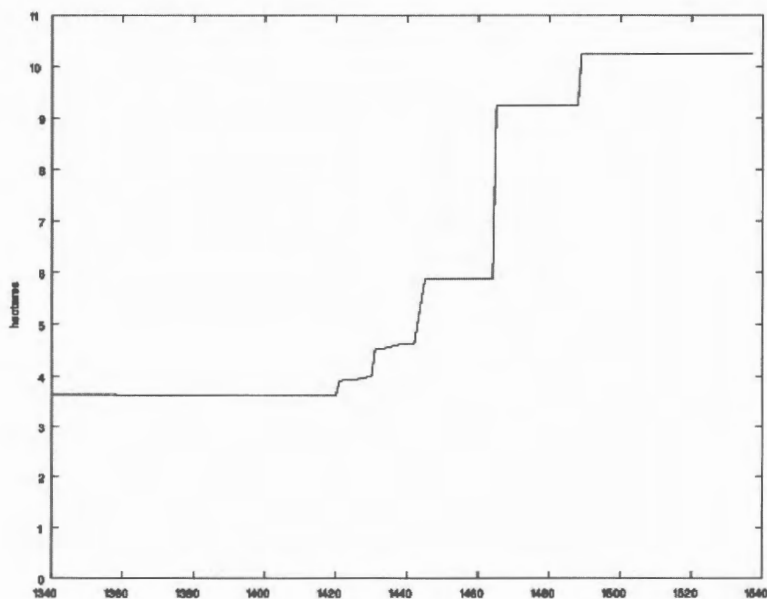
Benoeming i.v.m. de gaffelvormige uitloper van de dijk; 9 ha 14 a 30 ca.

Aan H.-Geestdam

moervelt gelegen inde may ... *aenden hgheest dam*, 1717, HG 5, 127v; *Aen H. Geestdam*, 1844, Kad.

De dam grenst aan percelen die eigendom waren van de Lommelse armentafel; 7 ha 86 a 40 ca.

⁽⁶⁹⁾ H. DITTMAIER, Rheinische Flurnamen, p. 319.

Dankzij de hertogelijke cijsregisters kan de uitgifte van gemeentegrond in Lommel door de hertogen van Brabant onderzocht worden.

Vanaf de 2de helft van de 15de eeuw is de toename opmerkelijk.

Met dank aan D. Vangheluwe.

Aan Krommendam

Aen den krommen dam, 1777, HG 13, 135v; agter den heyligen geest dam *aan den crommendijk*, 1781, HP 34, 175r; *Aen krommen dam*, 1844, Kad.

Opgehoogde weg met een kromming in het Maaigebied; 2 ha 56 a 60 ca.

Aan Mostdijk

Aen moesdyck, 1628, ARA Rek. 50876, 27r; *ontrent den most dyck*, 1759, HG 10, 198r; Mnl. *mose* 'slijk, modder'; *mose* 'slijk, lutum; locus coenosus' ⁽⁷⁰⁾; *Most* met verzamelsuffix *-t*. Bedoeld wordt de dijk die loopt naar het moerasgebied van de *Most* op de grens van Balen en Lommel; 3 ha 7 a 80 ca.

⁽⁷⁰⁾ MW IV, 1975-1976; KILIAAN, p. 403.

Aan Olmsdijkske

moervelt gelegen in de maij alhier *aant olms damke* gelegen, 1724, HP 28, 83r; *op den olmsen dyk*, 1791, HG 18, 9v; *Aen Olms dijksken*, 1844, Kad.

Langs deze dijk lagen een aantal percelen die eigendom waren van inwoners uit het naburige Olmen (provincie Antwerpen) zoals blijkt uit de aanwijzende Tafel der Grondeigenaars; 2 ha 99 a 40 ca.

Aan Plattendam

de platte dam, 1701, HP 26, 157; *Aen platten dam*, 1844, Kad.

Plat: 'modderig'. Het toponiem *Plat* komt in Lommel verspreid voor; 6 ha 90 a 50 ca.

Aan Smoldersdam

ontrent smolders damke, 1770, HP 32, 217r; den dyck genaamd *moldersdam*, 1838, Daels, minuut 95; *aen smolders dam*, 1844, Kad.

Benoeming naar de vroegere eigenaar. Cf. inter hereditatem quondam henrici smollers, 1505, BP 1274, 49r; 4 ha 26 a 20 ca.

Krommenhoek

Aen den most dyck aent schoor opden crommen hoeck, 1729, HG 6, 86v; *opden krommenhoek*, 1815, Van Breugel, minuut 33;

Krom duidt op de onregelmatige vorm van het complex; 4 ha 24 a 75 ca.

Zillekens

ontrent de sillekens, 1777, HG 13, 135v; *op de sillekens*, 1794, HP 38, 2r.

Benaming voor een aantal kleine percelen. Als landmaat komt *zil* voor in West-Limburg, het zuidoosten van de provincie Antwerpen en het oosten van Noord-Brabant. Mnl. *sille*, *zille* 'naam van een oude landmaat, synoniem van *dagmaal* 'stuk land zo groot als in één dag beploegd kan worden' ⁽⁷¹⁾. In Lommel bedroeg 1 zil 33, 10 a.

Het gebied van de *Zillekens* bestond uit 92 percelen, maar slechts 1/3 ervan was groter dan 10 a; 9 ha 95 a 30 ca.

⁽⁷¹⁾ MW, IX, 1117; E. GERAETS, p. 36.

bewaard gebleven. Alleen de rietbegroeiing herinnert op sommige plaatsen nog aan de vroegere toestand.

4.2.2.2. *De Maai (huidige gehucht Kolonie)*

Oude meij, 1738, BL 293; *de groene meij*, 1738, id.; marais dit *oude-maay*, 1843, LG. 20

Uitgestrekt heide en moerasgebied in het noorden van Lommel, dat doorloopt op Nederlands grondgebied (gemeente Bergeijk), waarnaar een buurtschap genoemd werd. *Groene Maai* en *Oude Maai* zijn de namen van de twee vennen, die m.a.w. genoemd werden naar de plaats waar de heide gemaaid werd. Volgens Panken⁽⁷³⁾ werd de *Oude Maai* tot in de 18de eeuw ook *Zwart Ven* genoemd. De *Oude Maai* bestaat uit lemig-natte zandgronden; de bovenlaag wordt gevormd door veenachtige heidezoden. Tot in de eerste helft van de 20ste eeuw bleef de *Oude Maai* heide en moeras. Na 1950 werd het hele gebied in bouwland en grasland gelegd.

Groene Maai verwijst naar de begroeiing met allerlei grassen en kruiden. Bij de gemeentelijke verkoop van turf in het gebied in 1819⁽⁷⁴⁾ was het uitdrukkelijk verboden «*de weide of groentens*» aan te raken. In tegenstelling tot andere delen in dit gebied mochten er dus hier geen heidezoden en klot worden gestoken, omdat dit gedeelte, de zogenaamde «groentens», bestemd was voor het weiden van het vee. Dit gedeelte mocht dus niet worden «ontgroesd».

4.2.2.3. *Maat*

Naast *maai* komt in Lommel *maat* voor als verwijzing naar heidegebieden. *Maat* < *made* door apocopering van *e*.

Riemaat :

op die riemaet, 1394, ARA, 45041, 146; *die rietmate*, 1521, BR145, 83r; *inden riemert*, 1712, HP 27, 239; *in den riemhoek*, 1839, Daels, minuut 101.

⁽⁷³⁾ P.N. PANKEN : Geschiedenis van Bergeijk, p. 126.

⁽⁷⁴⁾ Notariaat Van Breugel : 1819, minuut 54.

De *Riemaat* vormde destijds een weinig gebied bij de Grote Nete in de omgeving van de Broeken. Zowel in het laatstgenoemde gebied als in de *Riemaat* ontstond later hooiland. *Riemaat* < *rietmaat* door syncopering van t. Vgl. ook *Rietmade* in Westnederland en *Rietmeed* in Oudenburg⁽⁷⁵⁾.

Hoge Maat

in de heyde alhier *ontrent de soogenaemde hoge maat*, 1765, HG 11, 116v; *op de hoge maten*, 1828, Van Breugel, minuut 57.

Hoog duidt op de hogere ligging van het gebied ten opzichte van de Molse *Neermaatheide*⁽⁷⁶⁾ of ten opzichte van de nabijgelegen vennen van de Blokwaters. Het heidegebied verloor zijn oorspronkelijk karakter met de komst van de non-ferronijverheid (begin van de 20ste eeuw), van industriële vestigingen (na 1980) en van de zandwinning (vandaag).

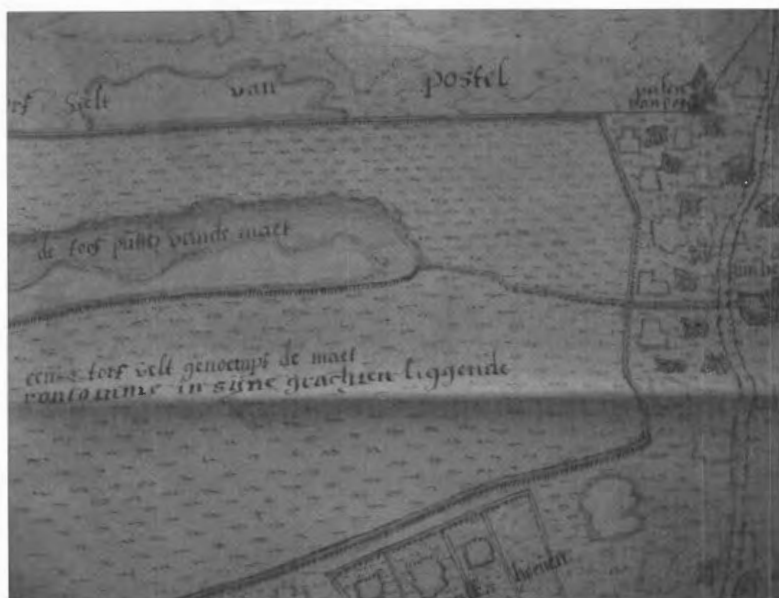
Hakmeiten

in de hakmeiten, 1823, Van Breugel, minuut 45.

Heidegebied achter Lutlommel. Het tweede deel van de naam is afgeleid van *meien*, met umlaut van Wgm. â zoals in het Lommels voor *draaien*, *zaaien*, *kraaien*, *taai*, ... *Hak* duidt op het loshakken of «flaggen» van gras- en heidezoden met de hakselhak of vlagzeis.

⁽⁷⁵⁾ R. RENTENAAR, Naamkunde, 1972, p. 311; M. GYSSELING, Toponymie van Oudenburg, p. 197.

⁽⁷⁶⁾ R. KNAEPEN : 1596, *de Neere Maethe*, Van Groote Heide tot Rauw, p. 18.

Kaart van de turfgebieden in de Molse Maat (gedeeltelijk)
(1652, ARA, Kaarten en plans)

Een belangrijk *maat*-gebied ligt in de buurgemeente Mol. De Molse Maat was eeuwenlang een uitgestrekte heidevlakte met veen, die in 1382 door de abdij van Corbie aan Mol en Dessel afgestaan werd. In de Molse Maat werd tijdens de Tweede Wereldoorlog spriet gestoken. Het laatste veen werd er tussen 1950 en 1960 ontgonnen. Cf. *ericam unam, vulgariter nuncupatum de maet jacentem inter Postel et Mol, 1382; de torffplaetse gen. de mate, 1714, id.* ⁽⁷⁷⁾.

4.3. PLAT : HOEVERPLAT, KARRESTRATERPLAT, KLEIN PLAT

moeras en heide genaamd *hoeverplat*, 1844, Daels, min. 40; *in het karrestrater plat*, 1815, Van Breugel, min. 73; te Lutlommel *in het kleyn plat*, 1818, Van Breugel, min. 66.

⁽⁷⁷⁾ A. en J. HELSEN, *Gehuchtnamen*, p. 139.

Turfwinningengebied voor respectievelijk de pachter van de Grote Hoef, de inwoners van de buurtschap Karrestraat en van het gehucht Lutlommel. Het bijvoeglijk naamwoord *plat* (Mnl. *plat* 4. 'week, zacht') is als plaatsnaam zelfstandig gebruikt. In de volksmond is de betekenis 'modderig' nog bewaard. Cf. nog *boven de wallen van het plat of weekte* (1798, HP 39, 4r). De volkse benaming van het Peltse *Holven* is eveneens *Plat*.

4.4. KAAAT

die loemelsche kaet ofte maey, 1553, Lim. 13v; aan de mayen *ontrent de decaat*, 1779, HP. 34, 68r.

Laaggelegen moerasgrond tussen Maai en Vriesput. Opvallend is de toevoeging van «*loemelsche*» in de getuigenbundel van 1553, waaruit blijkt dat de Peltenaren dit gebied, ten westen van de Vriesput, wel als volwaardig Lommels grondgebied erkennen.

We hebben hier op het eerste gezicht met een *kat*-toponiem te maken. Natte milieus kregen in de volksmond dikwijls een naam met het bestanddeel *kat/kaat*. Blijkbaar gaat achter het toponiem echter een ander etymon schuil dan de diernaam *kat* zoals blijkt uit onderzoek van Kempeneers en Devos⁽⁷⁸⁾. Kempeneers ziet de betekenis 'vuil, slijk' in plaatsnamen als *Kaatspoel* (Hoe-gaarden) en eventueel in *Kaatsbeek* (1248 *Catsbeke*) (Diepenbeek-Genk-Beverst). Volgens Devos is *kat* een zogenaamd «slijkwoord» en is het moeilijk langs metaforische weg op de diernaam terug te brengen. We treffen het in het Duits aan in het adjectief *kätsch* 'slijmerig, week, brijachtig', smerig' en in zelfstandige naamwoorden als *ka(t)sch*, *kätch*, *ketsch* 'vieze, drekkige, brijachtige substantie'.

In de omgeving van Lommel komen *kat(er)*-namen meer voor.

Hechtel: *die katersryt*, 1386; *Catersbeke*, 1693; *in de kaeters*, 1767; moeras en heide gelegen *in de caters*, 1854; alodium brile et *caterhit* (sic), ± 1195; *de cateryt*, 1687⁽⁷⁹⁾.

⁽⁷⁸⁾ P. KEMPENEERS, *Hydronymie van het Dijle- en Netebekken*, p. 86; M. DEVOS, *Betekenis en motivering van enkele diernamen in de toponymie*, in: *Naamkunde* 35 (2002), p. 222.

⁽⁷⁹⁾ V. MENNEN: *Toponymie van Hechtel*, pp. 69, 104, 127, 191.

Bergeijk de tienden tot Westerhoven en het *Katerbroeck*, 1531, AAP 52; een stuck groes het vorst *kaeterbroeck* neven den dijk genoemd, 1569, HP 10; het *achterste caeterbroeck* half gabel half vogelwey, 1569, HP 10⁽⁸⁰⁾.

Overpelt: *Kadijk*: op de *caetdijck* 1552; op die *quaetdijck*, 1555; 'slechte, dikwijls onder water staande weg'⁽⁸¹⁾.

Het toponiem *Kaat* gaat m. i. terug op het gesubstantiveerde bnw. *kwaad* met uitstoting van *w*. Cf. Mnl. znw. *quaet*: 'vuilnis, vuil, drek' (*verkins quaet, duvequaet*⁽⁸²⁾); vandaar 'zompig, moerassig'. Vgl. Ohd. *quât* 'vuilnis, vuil'; ook 'drek'; Mnd. *quât*; Mhd. *kôt*, *quât*. In het Rijnlands *Kot* 'Schlamm, Morast'. Als toponiem in het Rijnland *im Kothen* en *Kothwies*⁽⁸³⁾. Uitstoting van *w* na *k* voor *â* komt in het Lommelse dialect voor in o.m. *kwaad*, *hij werd kwalijk* (onpasselijk), *iets kwalijk nemen*, *het is kwaad zeggen*.

Kaat betekent dan zoveel als 'slijkerige, modderige plaats'. In het midden van de 19de eeuw was de *Kaat* een moerasgebied van 10 ha 95 a 70 ca (K 208) waar veen gestoken werd Het laaggelegen gebied bleef tot voor enkele decennia nog zeer drassig en moeilijk toegankelijk. In Hechtel liggen de *Katers* in de vallei van de Zwarte Beek en in Bergeijk geeft het maatboek voor het *Katerbroek* naast de aanwezigheid van «moer» een begroeiing met gabel op.

4.5. VRIESPUT-HINNEPUTTEN

— *vrieseputte*, 1298, AV, I, O. 548; een leechte ofte venne, genaemt *het vriesputte*, 1648, AV, I, Lias 70; *opt vriesputt oft vriesvenne*, 1705, AV, I, 212, 202r.

— *prope he(n)nenput*, 1380, ARA 45040, 52v; *inde hinne putten*, 1714, HP, 324.

Het eerste deel van *Vriesput* vinden we in samenstellingen die op water of een drinkput duiden. *Vries* betekent dan zoveel als 'fris (water)'. Cf. Mnl. *frisc* 'fris, vers, krachtig'.

⁽⁸⁰⁾ D. VAN GHELUWE, K. DE NOOIJER, J. BIEMANS, Bergeijk in kaart (publicatie 2009).

⁽⁸¹⁾ J. MOLEMANS, Toponymie van Overpelt, p. 225.

⁽⁸²⁾ MW VI, p. 821; Rhein. Wtb. IV, p. 1279; H. DITTMAYER, p. 162).

⁽⁸³⁾ H. DITTMAYER, p. 162.

In *Hinneputten* is het eerste deel een persoonsnaam. *Henne* kan zowel een vleivorm van Hendrik zijn als van Johannes. *Put* verwijst hier naar de lage ligging, meer bepaald naar een moeras-sige laagte waarin veen gegraven werd. Volgens een inwoner van Pelt haalde men in de 16de eeuw er kienhout (vergaan dennen-hout) uit de bodem ⁽⁸⁴⁾.

4.6. RODE BRON

op ghenen rodenborne, 1331, ARA KA 5020, 85r; *de rooden bornput*, 1807, HG. 23, 87r.

Mnl. *born(e)* 'bron, fontein' (MW. I, 1382-1383). Een van de vele springputten in het uiterste zuidoosten van Lommel. De kwalificatie *rood* slaat op de kleur van het opborrelende water, veroorzaakt door het aanwezige ijzeroxide. In 1761 wordt de plaats als volgt omschreven: «... *De 27 ditto zijn wij gereden na den Rodenborn zijn naem so sommige willen seggen, bekomende van het rosse en veenachtige water dat het opgeeft, hoewel men de opwellinge doen (toen) qualijck (moeilijk) konde gesien, ende het rosse water in een beexken daer uijt vloeyende...*» ⁽⁸⁵⁾

4.7. Broek

opt broeck, 1628, ARA 50876, 15r; *aan het brouck*, 1805, HG. 22, 104v.

Veengebied in het zuiden van Lommel langs de Grote Nete. In de middeleeuwse vermeldingen komt het terreinwoord niet meer voor met zijn oorspronkelijke betekenis van 'moeras', maar wel met die van '(drassig) grasland bij een beek'. Als terreinwoord vinden we *broek* enkel op Kerkhoven. De Lommelse volksmond kent (kende) immers enkel *weekte*. *Broek*, met de jongere betekenis van 'grasland' hoorden we destijds ook enkel op Kerkhoven. Een grasland om te hooien was in het Lommels een *beemd*, dat thans door *weide* verdrongen is.

⁽⁸⁴⁾ 1555, Lemiet schijdinge, 109r.

⁽⁸⁵⁾ HaR. 2167, 50.

Broek werd in de 19de eeuw de (eerste) naam van het nog jonge gehucht Kerkhoven (*Lommel-Broek*). Oude Kerkhovenaren noemen het nu nog wel eens *de Broekkant*.

4.8. VOETVELDEN

aende gemeene torff ofte veutvelden, 1748, HG 9, 127v; een moer off *voet velt* geleege agter Steevens venne, 1771, HG 1, 99r.

Het eerste deel is *vurt*: een van een bnw. afgeleid znw.; Mnl. *vurt*, *vort*, *vart* 'rot, verrot' (zoals in «*vorten appelen*»); als werkwoord *vruten*, *vorten* 'verrotten'⁽⁸⁶⁾. *Vurt* kwam ook als soortnaam voor: «... *dat hy noyt en heeft geweten dat die van loemel hadden eenig vuert gesteken oft gehaelt int groot vriesvenne*»⁽⁸⁷⁾.

Het niet meer begrepen *vurt* werd, na uitstoting van *r*, geïnterpreteerd als *voet*. De plaatsnaam is nog bewaard in de straatnaam *Voetvelden*. In Eksel sluiten de *Vurten* aan bij het veengebied in het zuiden van Lommel (*op die vorret*, 1509, G 31, 71v; *op die vorten*, 1552, G 34, 43v; *stuck broeex geheijten die vorrijt*, 1554, G 34, 105v; *op gheen vorritten*, 1563, G 35, 150; *inde vuer ten*, 1666, G 43, 285⁽⁸⁸⁾).

4.9. TURFVELDEN

aende torfvelden, 1766, HG 11, 197r.

Doorzichtige plaatsnaam op Kerkhoven ten noorden van de Broeken.

4.10. GOOR

ad locum dictum *tgoer*, 1439, BP. 1209, 183; ter plaetse genaemt *de gooren*, 1745, HG. 30, 29r.

Mnl. *gore*, *goor* betekent 'slijk, modder' (MW II, 2072-2073). De in Vlaanderen en Nederland zeer verspreide *goor*-toponiemen hebben dus betrekking op laaggelegen, drassige gronden, waarin ook klot gestoken werd. De Lommelse *Goren* tussen de Elzen en

⁽⁸⁶⁾ MW IX, 1170).

⁽⁸⁷⁾ 1555, Lemiet schijdinge, 144v.

⁽⁸⁸⁾ V. MENNEN, Toponymie van Eksel, pp. 300-301.

de Hutten werden na de veenontginning hooilanden zoals dit elders meestal het geval was.

4.11. TUS

Inde kattery tus, 1651, BR 149, 11r; beemd genaamd *katrijdtus* gelegen *in de tussen*, 1832, Van Breugel, min. 89.

In Lommel komt de plaatsnaam *Tus* voor in de Leuken. De bekendste *Tus* is echter de *Kattenrijttus* in de vallei van de Molse Nete. In de 19de eeuw besloeg de *Tus* verscheidene percelen grasland. *Tus* vinden we ook als soortnaam en als plaatsnaam in de Peelstreek, de Brabantse en Limburgse Kempen :

Neerpelt : *aende tussen*, 1644; *de tusschen heijde*, 1771 ⁽⁸⁹⁾

Eksel : bamppt genoemd *die tusch*, 1617 ⁽⁹⁰⁾

Hechtel *een tussche* oft broeck, 1622 ⁽⁹¹⁾

Koersel noch 1 stuck broex geheijten die tus, 1577; een secker tusse met een bosken, dese tusse annex zynde, 1643 ⁽⁹²⁾

Bergeijk een *thus* oft bempt in die hulsdonck aen die gemeyn aa, 1622, R24 163i; twee bempden genoemd *die tussen* in de hulsdoncken gelegen, 1631, R26 273; C478, heide de *Tus*, 1834 ⁽⁹³⁾.

Molemans ziet in de *Tussen* van Neerpelt een gesubstantieerd voorzetsel. De naamgevingsfactoren zijn echter eerder de bodemgesteldheid en de begroeiing. *Tus* heeft namelijk altijd betrekking op min of meer veenachtige heidegrond of grasland : in de Peelstreek *tus*, *tussenturf* : 'dikke laag gras en onkruid op een stuk land; graszode, bovenste veenlaag' ⁽⁹⁴⁾; in het westen van Limburg (o.m. Koersel) *tus* : 'plaats in de wei die uitgeturfd is, weer gelijk gemaakt en met gras begroeid' ⁽⁹⁵⁾; in het zuiden van Noord-Brabant *tös* : 'dikke laag gras en onkruid op de

⁽⁸⁹⁾ J. MOLEMANS, Toponymie van Neerpelt, p. 140.

⁽⁹⁰⁾ V. MENNEN, Toponymie van Eksel, p. 287.

⁽⁹¹⁾ V. MENNEN, Toponymie van Hechtel, p. 258.

⁽⁹²⁾ V. MENNEN, Toponymie van Koersel (in voorbereiding).

⁽⁹³⁾ D. VAN GHELUWE, K. DE NOOIJER, J. BIEMANS, Bergeijk in kaart (publicatie 2009).

⁽⁹⁴⁾ H. CROMPVOETS, Veenderijterminologie, p. 208.

⁽⁹⁵⁾ M. MAASEN-J. GOOSSENS, Limburgs idioticon, p. 261.

oppervlakte van een stuk land'; onder de tus zat de turf⁽⁹⁶⁾. *Tussen* betekent in het Bergeijkse dialect 'klot steken'. In Weert zijn *tusberen* veenbessen⁽⁹⁷⁾. Vgl. Engels *tussock* 'graspol'.

De oorsprong van het woord is onduidelijk. Wellicht is *tus* ontstaan door assimilatie van *tors* Cf. Mnl. *torsch* 'zode'; 1381 «*Zes mannen die torschen ghesteken hadden, die an den dijc gheleghet worden achter den Enghe*»⁽⁹⁸⁾; *tos*, *tors* 'gras- of heidezode, plagge'⁽⁹⁹⁾.

4.12. RUSVEN

roesven, 1340, ARA 45038, 50r; *het ruschven*, 1838, Daels, min. 35.

Mnl. *roos*, Germaans **rausa-*: 'riet'; vandaar 'met riet begroeid ven'. Het *Rusven* was destijds een moeras en heidegebied achter de Oude Vosvijvers. Het niet meer begrepen *roos* viel samen met *rusch* 'graszode' of met *rusch* 'bies'⁽¹⁰⁰⁾.

4.13. BLOKWATERS

dblaeckwater sito aent weskens ve(nne, 1450, ARA 45045, 377v; twee vennen binnen Lommel genaamt *de blokwaters*, 1773, HG 12, 162v.

Het vennen- en heidegebied had in het midden van de 19de eeuw nog een oppervlakte van 13,49 ha (Kad.).

Het eerste deel is Mnl. *blaak* 'vlak, effen, goed zichtbaar'. Cf. *blak land* voor 'open veld'⁽¹⁰¹⁾. Vgl. de Lommelse uitdrukking: «*blak en bloot liggen*», *Blak* betekent echter ook 'onder water staand'. Cf. Lommels 'het veld stond blak'. *Blaak* > *blok* met ontwikkeling van Wgm. *â* en verkorting. De naam herinnert aan het vroegere open landschap met vennen. Naast *blak* komt in het Westen van Noord-Brabant *blik* voor. Vgl. 1636 : *een moervelt of*

⁽⁹⁶⁾ A. DE BONT, : Dialekt van Kempenland. Deel II, 1958, p. 664.

⁽⁹⁷⁾ A. WEIJNEN : Etymologisch dialectwoordenboek, pp. 365-366.

⁽⁹⁸⁾ MW VIII, 597.

⁽⁹⁹⁾ WNT XVII, 1561.

⁽¹⁰⁰⁾ WNT XIII, 1858-1860.

⁽¹⁰¹⁾ M. DEVOS-H. RYCKEBOER, Woordenboek van de Vlaamse dialecten, I, 13.

blick genaampt de Meeren in Chaam; *den grooten black of blick*, 1699 in Nispen ⁽¹⁰²⁾.

4.14. RIEBOS

ontrent ribos, 1689, HG 1, 58r; ven *Rietbos*, 1794, Verhees; *riebosch*, 1839, Daels, min. 69.

Riebos: met uitstoting van *t* ontstaan uit *Rietbos*; *bos* heeft hier nog de oorspronkelijke betekenis van 'struikgewas'; vandaar 'met gagelstruiken en riet begroeide plaats'. *Riebos* is nog steeds een afgelegen heide- en veengebied grotendeels begroeid met bunt en gagelstruiken tegen de grens met Luyksgestel, thans gedeeltelijk ontgonnen. Inwoners van Luyksgestel staken er in 1688 nog turf. De Lommelse buren vroegen hieromtrent verduidelijking aan hun buren en verzochten hen er in de toekomst niet meer te turven of te plaggen ⁽¹⁰³⁾.

Deze klotput herinnert aan de veenwinning in Riebos (Foto V. Mennen)

⁽¹⁰²⁾ L. MAAS, in : Naamkunde, 2002, p. 228.

⁽¹⁰³⁾ HG 1, 58r.

4.15. PAPIEREN ZOLDER

De beeldrijke naam bestaat enkel in de volksmond voor het destijds erg drassige *Hoeverplat* : een laaggelegen gebied achter het Einde (tussen Grote Hoef en het station). Op het kaartboek van Averbode uit het midden van de 17de eeuw is het moerasgebied nog duidelijk te zien. Cf. *Papieren Zolder* 'laag, drassig land waarin het vee met de poten doorheen zakt' ⁽¹⁰⁴⁾.

5. Veen in het landschap van de vallei van de Molse Nete

In de loop van de geschiedenis ontstonden in elk Kempens dorp een aantal buurtschappen of gehuchten. Deze kernen ontwikkelden zich niet op hetzelfde ogenblik, maar op verschillende tijdstippen. We kunnen zo een soort historische stratificatie doorvoeren. Het gehucht Kattenbos behoort tot de oudste laag, maar wegens het gebrek aan geschreven bronnen voor 1200 weten we niet precies wanneer het als nederzetting ontstond.

Eeuwenlang lag Kattenbos vrij geïsoleerd ten opzichte van het dorpscentrum. De kadastrale kaart van 1844 geeft een goed beeld van de bewoning en het landschap op Kattenbos. In de loop der eeuwen hebben zich hierin weinig ingrijpende veranderingen voorgedaan. De bewoning strekte zich uit langs de 's heren straat of de huidige hoofdweg van het gehucht. Achter de laatste huizen ging deze over in een aantal «dijken» of onduidelijke wegen door de heide naar het zuidwesten. Achter de boerderijen lagen de oudste akkers, grote blokken die in Lommel *stee* (verkorting van *hofstede*) heetten. De rest van het Kattenbosser cultuurlandschap is m.i. van jongere datum (laatmiddeleeuws) en lag (ligt) in een smalle strook tussen twee heidegebieden : de Einderheide en de Kattenbosserheide. De strook wordt doorsneden door een kleine waterloop, de *Kattenrijt* of Molse Nete, een van de vele «rijtjes» of waterloopjes die in Lommel en omgeving eerder op een kunstmatige wijze tot stand gekomen zijn. Ze zijn vanuit een natuurlijk brongebied gegraven of alleszins vergra-

⁽¹⁰⁴⁾ H. CROMPVOETS, o.c. 204.

ven om het overtollige water uit de komvormige, destijds natte vallei af te voeren. Een drietal «dijken» of veldwegen doorsnijden het gebied : *Kattenrijtdijk*, *Tusdijk* en *Vosvijverdijk*.

De bodem van de Kattenrijten bestaat uit kleiig veen. Dit veen is het resultaat van water, dat gedurende het holoceen (ca 10.000 jaar geleden) vanuit het brongebied van de Molse Nete door de laagte vloeide en stagneerde. Fijnere kleideeltjes konden op die manier bezinken en zo ontwikkelde zich lokaal een drassig milieu, waarbij plantaardig materiaal op de bodem zich opstapelde tot kleiig veen ⁽¹⁰⁵⁾.

Het oostelijke deel van de Kattenrijten was akkerland, meer naar het westen lagen graslanden. De laatste delen van deze vroegere hooilanden zijn de *Tus* en de *Nieuwe Voswijers*. We treffen in die zone vochtige tot natte vegetatietypen aan : elzenbroekbosjes, vochtige ruigtes, moerassen en halfnatuurlijke graslanden. Naar het westen sluit dit gebied aan bij de *Oude Voswijers* en het *Rusven*, die in de bronnen als veengebieden vermeld staan. Hiervan zijn de *Tus* en de *Nieuwe Voswijers* de uitlopers in oostelijke richting. Inwoners van Kattenbos hebben er gedurende een vermoedelijk korte periode veen gestoken of alleszins geplagd.

⁽¹⁰⁵⁾ Archeologisch en paleoecologisch onderzoek..., Deel I : Eindverslag, p. 19.

De geleidelijk zich versmallende strook cultuurland van het gehucht Kattenbos tussen Einderheide en Kattenbosserheide. Achteraan (linksonder) de vroegere venige gronden van Kattenrijttus en Voswijers

6. Besluit

Lommel had destijds zeker niet de uitgestrekte veenlandschappen die we in de Noord-Brabantse Peel of de Vlaamse Moeren terugvinden. Het hierboven behandelde microtoponymisch onderzoek bewijst evenwel de waarde van de naamkunde als toeleveringsbedrijf voor andere wetenschappen. Het omgekeerde geldt evenzeer. De talige werkelijkheid is schatplichtig aan het landschap zoals het door de eeuwen gegroeid is. Lokaal, microtoponymisch onderzoek maakt duidelijk hoe belangrijk de studie van kaartenmateriaal (bodemkaarten, prekadastrale kaarten), van archiefmateriaal en de bodemkunde voor een verantwoorde naamsverklaring zijn. Ten slotte illustreren de lokale veentoponiemen dat Lommel naamkundig in een menggebied

ligt op de grens van de Antwerpse, Limburgse en Noord-Brabantse Kempen.

Vic Mennen

Onuitgegeven bronnen. Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief van Brussel.
AV, I, O	Archief van de abdij van Averbode, Oorkonden.
AV, I, P.	Archief van de abdij van Averbode. Niet-geïnventreerde processtukken. Loemel. Processus contra communitatem de Peelt super moro in vriesven (8 juli 1426).
BL	Archief van Noord-Brabant. Archief van de Leenen Tolkamer.
BP	Archief van Noord-Brabant. Bossche protocollen.
BR	Archief van Noord-Brabant. Raad en Rentmeester-Generaal.
HaR	Algemeen Rijksarchief van Den Haag. Archief van de Raad van State.
HG	Rijksarchief van Hasselt. Schepenbank van Lommel. Gichten.
HP	Rijksarchief van Hasselt. Schepenbank van Lommel. Protocollen.
HST	Rijksarchief van Hasselt. Archief van de abdij van Sint-Truiden
KA	Kerkelijk Archief.
Kad. 208	Dienst van het Kadaster (Hasselt). Oorspronkelijke aanwijzende tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (1844).
LG	Lommel. Gemeentearchief.
LuC	Rijksarchief van Luik. Conseil Privé.
Notariaat	Daels, Van Breugel. Kopieën. Archief en Documentatiecentrum van Erfgoed Lommel «De Barrier».
Rek.	Rekenkamer van Brabant

Kaarten en plans

- Capitaine L. Kaart van Lommel en het zuidelijke deel van Noord-Brabant .Kaart 14 : Hammont (sic).
- De Brou Topografische kaart (manuscriptkaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel. Archives Nationales, Paris, N. II, Deux Nèthes 5, kaart 6 (ca. 1786).
- Hondius H. Brabantiae. Pars orientalis. Amsterdam (17de eeuw).
- Lowis C. Kaartboek van de bezittingen van Averbode Rijkarchief Brussel, register 5009 (1650-1680).
- Mennen V. Toponymische kaarten. Bijlage bij het doctorale proefschrift. Leuven (1987).
- Verhees H. Kaart figuratief van het grootste deel van Bataafs Brabant bevattende de Meierij van 's-Hertogenbosch. Amsterdam (1794).

Rijksarchief van Brussel

Kaarten en plattegronden in handschriften. Inventaris 200, nr. 1051 : « *Model representerende de limieten der jurisdictie Excel binnen alwelcke de thiende is competerende aen den hoochw. Heere Prelaet van Sint-Truyden* » (18de eeuw).

Kaart van de turfontginning in de Maat van Mol (1652).

Rijksarchief van Hasselt

Archief van de abdij van Sint-Truiden, nr. 271. Atlas van de abdijgoederen (1697).

Literatuur

- ACKERSDIJCK W.C. Korte Beschrijving van het Dorp Loemel en deszelfs omtrek. Nijmegen (1807).
- Antw. Id. Idioticon van het Antwerpsch Dialect, Gent, I (1899)-IV (1903); Aanhangsel, Gent (1906); Bijvoegsel I (A-H), Turnhout (1936), II (I-R), Turnhout (1938), III (S-Z). Turnhout (1939).

- BROCK A.C. De stad en meierij van 's Hertogenbosch of derzelver beschrijving. Handschrift van omstreeks 1825. Uitgave van het streekarchivariaat «Langs Aa en Dommel». Veghel (1978).
- BURNY J. Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat. Maastricht (1999).
- COOLS K. Toponymie van Geel. Doctoraal proefschrift. Leuven (2007).
- CROMPVOETS H. Veenderijterminologie in Nederland en nederlandstalig België. Amsterdam (1981).
- DE BONT A.P. Dialekt van Kempenland. Meer in 't bijzonder d'Oerse Taal. II. Vocabularium. Assen (1958).
- DELUC J. Lettres physiques et morales sur l'histoire de la terre et de l'homme. La Haye-Paris (1779).
- DE VRIES J. - DE TOLLENAERE F. Etymologisch Woordenboek (24ste druk) (2005).
- DITTMAYER H. Rheinische Flurnamen. Bonn (1963).
- EKWALL E. The concise Oxford Dictionary of English Place-names. Oxford (1990).
- GEERTS F. Een ondergrondse schatkamer. Veen en het belang ervan voor de geschiedenis van mens en landschap. In : Te Lommelle op die Campine 35, nr.1 (2009), pp. 5-13.
- GERAETS E. Remarques sur les differents types de bonnier encore en usage dans la province de Limbourg. In : Bulletin des mélaphiles 8. Hasselt (1871)
- GOOSSENAERTS J. De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen, Koninklijke Academie voor Taal- en letterkunde. Reeks VI, nr. 76 (I-II). Gent (1956-1958).
- GYSELING M. Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226), I-II. Tongeren (1960).
- HANEWINKEL S. Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaere 1798-1799 (in brieven), 2 delen. Amsterdam (1799-1800).
- HELSEN A. en J. Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen. Nomina Geographica Flandrica, Studiën XIII. Leuven (1978).

- KEMPENEERS P. Hydronymie van het Dijle-en Netebekken (I-IV). Leuven (1982).
- Kiliaan Etymologicum teutonicae linguae sive dictionarium teutonico-latinum. Duffel (1999).
- KNAEPEN R. Mol, Baelen, Desschel (1559-1795). Uitgave van de v.z.w. Lions Mol-Geel. Mol (1982).
- KNAEPEN R. Van Groote Heide tot Rauw 1889-1989. Werkgroep Boek «Honderd Jaar Rauw». Mol (1989).
- LEENDERS K.A.H.W. Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750. Gemeentekrediet. Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 78 (1989).
- MAASEN M. - GOOSSENS J. Limburgs Idioticon. Verzameling dialectwoorden («Woordenzangen») van 1885 tot 1902 verschenen in het tijdschrift «'t Daghet in den Oosten». Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling, 14. Tongeren (1975).
- MARKEY T.L. The Place-Name Element *-hurst* (*-horst*). In : Naamkunde 1972 (4), pp. 26-35.
- MENNEN V. Toponymie van de Vrijheid Lommel. Doctoraal proefschrift. Leuven (1987).
- MENNEN V. Toponymie van Eksel. Nomina Geographica Flandrica. Monografieën XVIII. Leuven (2002).
- MENNEN V. Toponymie van Hechtel. Nomina Geographica Flandrica. Monografieën XVIII. Leuven (2004).
- MW E. Verwijs en J. Verdam. Middelnederlands Woordenboek. 's-Gravenhage (1885-1929).
- MOLEMANS J. Memorieboek Antoon vanden Steen. In : Limburg LXXIII (1994), pp. 141-191.
- MOLEMANS J. Toponymie van Neerpelt. Een sociogeografisch onderzoek, in : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XLVIII (1975).
- MOLEMANS J. Toponymie van Overpelt. Uitgave van de Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde. Vrije reeks, nr. 106. Gent (1976).

- PANKEN P.N. De dagboeken van P.N. Panken, ingeleid en bezorgd door dr. Peter Meurkens. Delen (1-6). Kempen Uitgevers. Eindhoven (1993).
- PANKEN P.N. Handschrift «Ontdekte Oudheden». Eicha Museum. Bergeijk (s.d.).
- RENTENAAR R. *Mad* en *made* in de toponymie van Westnederland. In : Naamkunde 1972 (4), pp. 284-319.
- Rhein. Wtb. Rheinisches Wörterbuch. Nach den Vorarbeiten von J. Müller. Bearbeitet von H. Dittmaier. Berlin (1964-1971).
- SCHUERMANS L. Algemeen Vlaamsch Idioticon. Leuven (1865-1870).
- STALLAERT K. Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen (I-II). Leiden (1890). (III) : Uitgegeven door F. Debrabandere, Handzame, 1977.
- U. Gent Archeologische en paleoecologisch onderzoek in het landinrichtingsproject Grote Netgebied voor de inrichtingsplannen Kempisch Plateau en Open Ruimte tussen Hechtel en Eksel. 2 delen. Universiteit Gent (2007).
- VAN BERKEL G. - SAMPLONIUS K. Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie. Het Spectrum. Utrecht (2006^s).
- VAN ERMEN E. Het kaartboek van Averbode (1650-1680). Brussel (1997).
- VANGHELUWE, D., DE NOOIJER, K., BIEMANS, J. Bergeijk in Kaart. Historisch-geografische studie van Bergeijk, Stichting Eicha. Bergeijk. (2009)
- VAN OSTA W. Ven, veen en Peel. In : Naamkunde 29 (1997), pp. 31-61.
- WEIJNEN A.A. Etymologisch dialectwoordenboek. Assen (1996).
- WNT Woordenboek der Nederlandsche taal. 's-Gravenhage-Leiden (1892-volgende).